

Юлія Березюк,
кандидат педагогічних наук, доцент
Житомирський медичний інститут
ORCID: 0000-0001-9853-1237
uajully@gmail.com
Олексій Башманівський,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри слов'янських і германських мов
Житомирського державного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-2137-0305
olex_bash@ukr.net

СЕМАНТИЧНІ ТА КОНОТАТИВНІ АСПЕКТИ ЕТНОНІМІВ «ЄВРЕЙ», «ЖИД» ТА «ІУДЕЙ» У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ XIX–XX СТОЛІТЬ

У статті розглядається проблема семантичного та культурно-історичного дослідження етнізмів у художніх текстах української та польської літературних традицій. Авторами визначено, що однією з ключових задач є встановлення взаємозв'язку між мовною формою етнізмів, їх семантичним та конотативним потенціалом і художнім образом персонажа. Домінантною проблемою, яка стала об'єктом дослідження, є комплексний аналіз походження, функціонування та художнього відображення етнізмів у текстах різних періодів і літературних жанрів. Актуальність вивчення зумовлена необхідністю глибшого розуміння механізмів міжкультурної комунікації та збереження історичної пам'яті про етнічні спільноти. Стаття репрезентує результати порівняльного аналізу українських та польських літературних творів XIX–XX століть, визначено особливості семантичного й конотативного навантаження етнізмів, їхню роль як маркерів етнічної ідентичності та художніх концептів. Проаналізовано художнє використання етнізмів у літературі, яке варіювалося від негативних стереотипних образів євреїв (орендарі, лихварі, прислужники польської шляхти) до позитивних і співчутливих трактувань, відображаючи соціально-історичні та культурні зміни у ставленні до єврейської громади. У творах українських письменників спостерігається баланс між стереотипними уявленнями та гуманістичним зображенням єврейського героя, що свідчить про прагнення автора до об'єктивного і співчутливого відтворення етнічної ідентичності. Літературний шлях єврейського героя у художніх творах Польщі яскраво починається в XIX столітті. У свідомості більшості поляків того періоду євреї виступали переважно як «вбивці Христа», тобто винуватці зла, що існує у світі, а тому були небезпечними. Спроби широко дослідити та відкрити для польського читача єврейське середовище, його культуру та проблеми робили лише автори-позитивісти, вони виступали за польсько-єврейське братерство і, подібно до освічених представників єврейської громади, підтримували реалізацію соціальної програми асиміляції. Висвітлено взаємозв'язок між мовною формою, художньою функцією та соціокультурним контекстом, а також продемонстровано, яким чином літературні тексти формують сприйняття етнічних груп і впливають на суспільні стереотипи.

Ключові слова: євреї, етнізми, семантика, художній образ, етнічна ідентичність, українська література, польська література, міжкультурна комунікація.

Julia Bereziuk, Oleksii Basmanivskyi. Semantyczne i konotacyjne aspekty etnonimów „żyd”, „żyd” i „judz” w tekstach literackich literatury ukraińskiej i polskiej XIX–XX wieku

W artykule omówiono problem semantycznego i kulturowo-historycznego badania etnonimów w tekstach literackich tradycji ukraińskiej i polskiej. Autorzy stwierdzili, że jednym z kluczowych zadań jest ustalenie związku między formą językową etnonimów, ich potencjałem semantycznym i konotacyjnym a artystycznym wizerunkiem postaci. Dominującym problemem, który stał się przedmiotem badania, jest kompleksowa analiza pochodzenia, funkcjonowania i artystycznego odzwierciedlenia etnonimów w tekstach różnych okresów i gatunków literackich.

Aktualność badań wynika z potrzeby głębszego zrozumienia mechanizmów komunikacji międzykulturowej i zachowania pamięci historycznej o społecznościach etnicznych. Artykuł przedstawia wyniki analizy porównawczej ukraińskich i polskich dzieł literackich XIX–XX wieku, określa cechy semantyczne i konotacyjne etnonimów, ich rolę jako markerów tożsamości etnicznej i koncepcji artystycznych. Przeanalizowano artystyczne wykorzystanie etnonimów w literaturze, które wahało się od negatywnych stereotypowych wizerunków Żydów (dzierżawcy, lichwiarze, słudzy polskiej szlachty) do pozytywnych i współczujących interpretacji, odzwierciedlających społeczno-historyczne i kulturowe zmiany w stosunku do społeczności żydowskiej. W dziełach ukraińskich pisarzy obserwuje się równowagę między stereotypowymi wyobrażeniami a humanistycznym przedstawieniem żydowskiego bohatera, co świadczy o dążeniu autora do obiektywnego i współczującego odtworzenia tożsamości etnicznej. Literacka droga żydowskiego bohatera w dziełach literackich Polski wyraźnie zaczyna się w XIX wieku. W świadomości większości Polaków tego okresu Żydzi występowali głównie jako „mordercy Chrystusa”, czyli sprawcy zła istniejącego na świecie, a zatem byli niebezpieczni. Próby szerokiego zbadania i odkrycia przed polskim czytelnikiem środowiska żydowskiego, jego kultury i problemów podejmowali jedynie autorzy pozytywiści, którzy opowiadali się za braterstwem polsko-żydowskim i, podobnie jak wykształceni przedstawiciele społeczności żydowskiej, popierali realizację programu asymilacji społecznej. Uwidoczniono wzajemny związek między formą językową, funkcją artystyczną i kontekstem społeczno-kulturowym, a także pokazano, w jaki sposób teksty literackie kształtują postrzeganie grup etnicznych i wpływają na stereotypy społeczne.

Słowa kluczowe: Żydzi, etnonimy, semantyka, obraz artystyczny, tożsamość etniczna, literatura ukraińska, literatura polska, komunikacja międzykulturowa

Yulia Bereziuk, Oleksii Bashmanivskyi. Semantic and connotative aspects of the ethnonyms "jew", "gid", and "iuday" in literary texts of ukrainian and polish literature of the 19th–20th centuries

The article examines the problem of semantic and cultural-historical research of ethnonyms in literary texts of Ukrainian and Polish literary traditions. The authors determine that one of the key tasks is to establish the relationship between the linguistic form of ethnonyms, their semantic and connotative potential, and the artistic image of the character. The dominant problem that became the subject of the study is a comprehensive analysis of the origin, functioning, and artistic reflection of ethnonyms in texts from different periods and literary genres. The relevance of the study is determined by the need for a deeper understanding of the mechanisms of intercultural communication and the preservation of historical memory about ethnic communities. The article presents the results of a comparative analysis of Ukrainian and Polish literary works of the 19th–20th centuries, identifies the peculiarities of the semantic and connotative load of ethnonyms, their role as markers of ethnic identity and artistic concepts. The artistic use of ethnonyms in literature is analysed, ranging from negative stereotypical images of Jews (tenants, moneylenders, servants of the Polish nobility) to positive and sympathetic interpretations, reflecting socio-historical and cultural changes in attitudes towards the Jewish community. The works of Ukrainian writers show a balance between stereotypical ideas and a humanistic portrayal of Jewish heroes, which indicates the author's desire for an objective and sympathetic representation of ethnic identity. The literary journey of Jewish characters in Polish fiction began in earnest in the 19th century. In the minds of most Poles at that time, Jews were primarily seen as "Christ killers", i.e., the cause of all evil in the

world, and therefore dangerous. Only positivist authors attempted to thoroughly explore and reveal the Jewish environment, its culture and problems to Polish readers. They advocated Polish-Jewish brotherhood and, like educated representatives of the Jewish community, supported the implementation of a social assimilation programme. The interconnection between linguistic form, artistic function and sociocultural context is highlighted, and it is demonstrated how literary texts shape perceptions of ethnic groups and influence social stereotypes.

Keywords: *Jews, ethnonyms, semantics, artistic image, ethnic identity, Ukrainian literature, Polish literature, intercultural communication.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими й практичними завданнями. Найефективніший спосіб осягнення сутності та життєвого виміру слова полягає у його вивченні крізь призму історичного розвитку, із залученням сучасних лексикографічних джерел, а також через аналіз функціонування у повсякденному мовленні, що відображає увесь спектр суспільно-культурних і побутових взаємин між людьми.

Етноніми як мовні одиниці завжди привертали увагу дослідників, адже вони є не лише засобом позначення певної етнічної спільноти, а й важливим носієм історичної пам'яті, культурних традицій і світоглядних орієнтирів.

Євреї, іудаїзм, цадек, Песах, Тора, Єрусалим – це кодові слова, які відомі для нас і одночасно викликають асоціацію з богообраним народом, а щоб чітко змалювати образ людини єврейської меншини та описати її етноментальність у подальшому дослідженні, варто з'ясувати походження слів «євреї, жид, іудей», які в українській та польській літературі виступатимуть як художній образ.

У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження семантичних і прагматичних характеристик етнонімів, адже саме вони здатні репрезентувати не лише мовну картину світу певної нації, а й віддзеркалювати соціально-історичні процеси, що визначали ставлення до етнічних спільнот у різні періоди. Дослідження етнонімів передбачає комплексний підхід, який поєднує лінгвістичний, культурологічний та історико-літературний аспекти. Воно дає змогу простежити, яким чином слово може виступати маркером етнічної ідентичності, засобом художньої характеристики та водночас інструментом формування певних стереотипів чи світоглядних моделей. Таким чином, у центрі уваги опиняється не лише мовна форма, а й культурний зміст, що стоїть за нею.

Актуальність теми визначається тим, що польська література протягом багатьох століть зберігала виразні традиції зображення єврейської спільноти, нерідко пропонуючи амбівалентні образи – від нейтральних і навіть позитивних до стереотипізованих і знецінювальних. Паралелі з українською літературою дають змогу виявити як спільні, так і відмінні риси у ставленні до єврейської громади, а також простежити, яким чином змінювалося семантичне й конотативне навантаження відповідних етнонімів у різних національних культурних просторах.

Зв'язок окресленої проблематики з важливими науковими й практичними завданнями полягає в тому, що дослідження етнонімів сприяє глибшому розумінню механізмів міжкультурної комунікації, формуванню толерантного суспільного дискурсу й збереженню історичної пам'яті.

Аналіз основних досліджень і публікацій із зазначеної проблеми. Питання походження та функціонування етнонімів неодноразово ставало предметом уваги як українських, так і зарубіжних науковців. Вивчаючи українську літературу скажемо, що окрім відомих україністів про єврейський народ писали й інші відомі письменники як: М. Костомаров, М. Левицький, В. Винниченко, Т. Бордуляк, І. Тогобочний, Є. Гребінка, та сучасні творці українських творів, зокрема: М. Матіос, Л. Денисенко, Ю. Винничук, Т. Малярчук, О. Забужко, І. Карпа, П. Магочій тощо. Паралельно польські літературознавці приділяли значну увагу проблемі репрезентації єврейської спільноти у своїй літературі. Серед них особливо слід відзначити О. Герц, С. Я. Журек, В. Панас, А. Цала, які аналізували як

історичні, так і сучасні тексти, вивчаючи семантичні відтінки етнонімів «Żyd» та їхню роль у формуванні художнього образу єврейської меншини. Незважаючи на значний обсяг наукового доробку, більшість досліджень обмежується розглядом етнонімів або в окремих літературних традиціях, або в лінгвістичній площині без комплексного врахування культурологічного, історико-літературного та психосоціального аспектів. Зокрема, недостатньо вивчено взаємозв'язок семантичного навантаження етнонімів із художнім образом персонажа, його етноментальністю та репрезентацією культурних кодів у художньому тексті.

Окреслення невирішених питань, порушених у статті. Аналіз існуючих наукових доробків дозволяє констатувати, що низка питань у сфері дослідження етнонімів та художньої репрезентації єврейської меншини в українській і польській літературі залишається недостатньо опрацьованою. Зокрема, більшість попередніх досліджень концентрується на окремих літературних традиціях або окремих історичних подіях, що обмежує можливості комплексного порівняння функціонування етнонімів «єврей», «жид» та «іудей» у різних національно-культурних контекстах. Недостатньо вивчено взаємозв'язок семантичного та конотативного навантаження етнонімів із їхньою художньою функцією. Відсутність систематизованого аналізу семантики, конотацій та функцій етнонімів у комплексному міжкультурному контексті є серйозним науковим пробілом, який визначає необхідність проведення цілеспрямованого, порівняльного та міждисциплінарного дослідження, здатного поглибити наше розуміння історико-соціальних, культурних і художніх аспектів формування образу єврейської спільноти в українській та польській літературі.

Формулювання мети та завдань. Домінантною метою цього дослідження є всебічне вивчення характеристик етнонімів «єврей», «жид», «іудей» у контексті української та польської літературних традицій, визначення їхнього семантичного, конотативного та прагматичного потенціалу, а також встановлення зв'язку між мовною формою, художнім образом персонажа та культурно-історичним контекстом. Поставлена мета передбачає реалізацію таких завдань:

- проведення систематичного аналізу походження та історичної еволюції етнонімів «єврей», «жид» і «іудей» у мовній свідомості української та польської спільнот;
- вивчення етимологічних шляхів запозичення та трансформації зазначених етнонімів у давньоєврейській, арамейській, церковнослов'янській, українській та польській мовах;
- визначення семантичних та конотативних особливостей етнонімів у різні історичні періоди та їхнє відображення у художніх текстах XIX–XX століть;
- з'ясування ролі етнонімів як маркерів етнічної ідентичності та художніх концептів у формуванні образу єврейської спільноти, у тому числі через порівняльний аналіз їхнього використання в різних літературних жанрах.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Етнонім – це загальна назва для позначення етносу (етнічної групи, племен, народу, національності) [2]. Походження слова «єврей» зацікавило багатьох науковців, зокрема: І. Дьяконова, досліджуючи це питання із історичного підходу, у передмові до книги «На ріках Вавилонських» зазначив, що у давнину євреями (давньоєвр. *הֵיבְרִי* «ібрім») – ті, що походять з-за ріки Євфрату, спочатку називали групу, що походили із західносемітських племен, які переселилися приблизно в XVI–XIV столітті до нашої ери з північномесопотамських степів у Сирійсько-Аравіську напівпустелю [2]. Проте, не пізніше початку XIII ст. до н.е. групу було розподілено на етнічні меншини. З'єднавшись із місцевим населенням, створювали свої держави, а людей, які проживали у них називали аммонітяни, моавітяни і едомітяни, або ж ідумеї. Можемо зробити припущення, що з того часу вищезгадані особи перестали відносити себе до євреїв.

Однак частина населення, що зберегла неосілий спосіб життя й займалася скотарством, можливо, ще й підсобним землеробством, вдавалася до самовизначення (від івр. *הֵיבְרִי* «ібрі») – єврей, але так вони казали переважно під час спілкування із чужоплемінними народами чи групами осіб [8]. Відомо також і те, що нащадки цих племен ретельно дотримувалися переказу,

який не має доказів ні в стародавніх письменах, ні підтверджений археологічно: що предки їхні прийшли із Месопотамії через Палестину на територію, що контролювалася того часу єгипетськими фараонами. Люди повинні були виконувати будівельні та інші накази єгиптян, аж доки не будуть виведені в Синайську пустелю вождем Мойсеєм, про що можемо дізнатися зі сторінок Біблії або з першої священної книги Тори [3].

Подібну позицію щодо єврейського народу висловив засновник РУНВіри Лев Силенко. У праці «Мага Віра» він зазначає, що за часів правління фараона Рамзеса VI (1116–1090 рр. до н. е.) в Єгипті спалахнула громадянська війна, унаслідок чого військові гарнізони залишили свої колонії на Синайському півострові [8]. Відтоді, звільнившись із єгипетської залежності, єврейські племена почали завойовувати землі мирних ханаанців. Саме з цієї причини кочові племена євреїв у ханаанському середовищі отримали назву, що походить від івр. כְּהֵן «ебер» (у значенні «чужинець», «прибулець», «той, хто прийшов іззовні»). На підставі цього можна припустити, що від зазначеного слова згодом утворилися поняття «гебер», «гебреї», «євреї», які пізніше набули символічного та художнього втілення в українській літературі.

У більшості проаналізованих творів простежується художній концепт єврейства, що подається здебільшого крізь призму комічних образів, наділених рисами безпорадності чи боягузтва. Одним із прикладів такого типу художньої інтерпретації є історичний твір-дума, точніше псевдодума, опублікована Пантелеймоном Кулішем. У ній змальовано діяльність єврейських орендарів, які виступали посередниками від імені польської шляхти та накладали податки на різні сфери козацького життя: транспортні шляхи, річкове судноплавство, базари, а також, що особливо підкреслено у творі, церковні установи.

Ще одним варіантом, щодо цієї ж тематики є роман Є. Гребінки «Чайковський», написаний у 1843 році. Доцільно відзначити, що зображений у ньому головний герой – єврей Герцик, який був прихованим негідником та інтриганом, на початку твору дізнаємося, що хлопчина років шістнадцяти, заради спасіння свого життя вдається до інтриг та обману [4]. Упродовж всього твору, ми дізнаємося, що герой буде удавати з себе християнина (тобто обманюючи всіх довкола) і про справжнє своє походження скаже він лише під час сповіді на смертному ложі, а саме: «Єрусалимську монету! Ось вона в тебе висить на шії поруч із хрестом; вона мені блиснула у вічі страшним спогадом, таку монету моя мати одягла на шию моїй маленькій сестрі давно-давно. Ця монета від святої людини, ця монета з храму Соломона... Вдягла на шию, а козаки взяли мою сестру... Що ви так дивитесь? Що дивитесь? Я єврей...» [4]. Проаналізувавши зазначений твір та коротко ознайомившись з романами В. Кореневського, М. Сементовського чи А. Чуровського можемо зауважити, що твори, які описували здебільшого тему козацької минувшини, євреї традиційно зображувались як орендарі – брехуни, або ж як польські прислужники.

Ще одним твором, який слугував дослідницьким матеріалом для вивчення художнього образу єврея та відтворення його ментальності, стали «Гайдамаки» Тараса Шевченка (1841), де змальовано образ єврея Лейби [9]. Вважаємо за доцільне, звернути увагу, що автор під час загального опису героя не надає негативного смислового навантаження ні на особу, ні на її приналежність, аргументом чого є короткий опис твору.

Лейба – єврей, що лає свого наймита Ярему (який згодом стане гайдамакою) оскільки той, посилав польських конфедератів шукати неіснуючі гроші в хаті титаря, про те, зрозуміло, що робить це з примусу, – щоб порятувати себе від батогів поляків. Він не є добровільним підлабузником або шпигуном, якими були євреї в інших тогочасних творах, про що свідчать рядки «Та ні, не те... вибачайте... / Щоб лиха не знали, / Щоб вам гроші приснились.. / Бачте, у Вільшаній / У костьолі... у титаря... / А дочка Оксана!...»[9]. Та незважаючи на те, що для оповідача (і, більш ніж в інших Шевченкових поемах, тут між автором та читачами виступає оповідач) Лейба якого було названо «жид поганий» – «Отак уранці жид поганий / Над козаком коверзував»[9]. і «жидяра, та й ще хитрий і жадний» – «Жидюга / Дрижить, зігнувшись / Над каганцем: лічить гроші / Коло ліжка, клятий...» [9]. Сам герой також має і свої специфічні та навіть симпатичні риси, наприклад: насміхається, висміює своїх катів і (звичайно, нишком)

проклинає їх, тому його образ змальований не з однозначною ворожістю. Проте важливим є питання міфічного коду Шевченкової поезії і ще той факт, що для письменника колективні уявлення та образи, старозавітньої моделі зображень (які стосується всіх чужих – поляків, росіян, євреїв), є одним із основних складників та вирішальних факторів його поетичного світу: «Жиди погані правлять нами! / А ми ще гірші, ніж жиди... / Ми продали дідівську славу, й / жиди в ярмо нас запрягли!..» [9].

Пропри всі змальовання євреїв як хитру особистість, котра прагне лише нажитися на чужому горі, а також спритна щодо присвоєння грошей та обманювання, в українській літературі є й позитивні, та навіть співчутливі спогади про людей цієї нації.

Помітного розвитку вищезгаданого трактування єврейської теми набуло у творчості Івана Франка. Його зацікавлення євреями та юдаїзмом, відображене в його поезії, прозі, перекладах та публіцистиці, було величезним. Письменник намагався всіляко показати та описати не лише життя євреїв та показати своє шанобливе ставлення до них, але й зобразити і всім донести, що і ці люди зазнавали безліч страждань та поневірянь. Що не такі вже вони багаті та жадні, як писали про євреїв попередні письменники. Варто зауважити також, що навіть, коли І. Франко писав про нещасливу долю євреїв, використовуючи концепт «жид», він наділяв його позитивним семантичним навантаженням.

Про ставлення письменника до єврейського народу також може свідчити написана стаття «Мої знайомі жиди», в якій Іван Франко описує своє дитинство і роль у ньому єврейського народу. Зі спогадів письменника дізнаємося, що в дитинстві його мати була якось принесла з села кілька єврейських пасок (мацу), які дістала від нагуєвицької шинкарки: «Діти, – гукнула мати до мене й до моїх братів і сестри, – дивіться, що дала мені для вас Сара. Вона поламала сухі плячки і дала дітям: «Їжте, це жидівська паска. Правда, люди кажуть, що в ній є кров християнських дітей, але це дурниця»» [5].

Одним із таких художніх прикладів української літератури, де автор співчутливо ставиться до єврейського народу є поема «Сурка». Це соціально-побутова поема, у якій Іван Франко змальовує трагічну долю дівчини єврейського походження на ім'я Сурка. Автор оповідає про те, як героїню спокусив корчмар, після чого, вже вагітну, її вигнала дружина корчмаря. У результаті Сурка змушена була поневірятися світом разом із дитиною, не маючи коштів для існування й стикаючись із відмовою та байдужістю з боку суспільства. Одного зимового дня вона наважилася залишити немовля біля чужої хати, проте вчасно опам'яталася й, за допомогою жандарма, забрала дитину. Попри те, що тепер жінку очікує суд, вона щаслива від усвідомлення, що дитина перебуває поруч із нею. Цей епізод виразно підкреслює ідею святості материнства та незгасне почуття любові матері до своєї дитини за будь-яких життєвих обставин: «Глядіть, як граєсь, як дрига, / Ручками хапле за груди! / Моя ти розкіш єдина! / Ти мій пестунчик маленький!..» [6].

Розпочинається поема такими словами: «Я Сурка, бідна жидівка. / Не дав бог росту, ні вроди: / Мала я ростом, похила, / Лицем і зовсім погана.» протягом твору автор продовжує вживати лексему жид: «Побить жидівку, полаять. / І стало так мені страшно, / Немов я в лісі густому / Поміж вовками.» [6]. Аналізуючи твір, можна стверджувати, що автор уживаючи слова жидівка, жидівське, жидівку для опису та змальовання дівчини єврейського походження, не акцентує увагу на негативному ставленні людей до цього народу. Навпаки, можна зауважити, що письменник розгортаючи соціально гострий сюжет в поемі «Сурка» проявляє ставлення жалості до долі жінки, не важливо до якого народу належить, наприклад: «Сидить бабуса край мене, / І головою хитає, / І стиха-стиха говорить: / «Дурна ти, Сурко, та глупа! / І чом було не застукать? / Ми ж не собаки, як Юдка...» [6]. Як свідчить сам письменник, поема «Сурка» викликана до життя двома обставинами: розповіддю арештанта, який відбував ув'язнення разом в І. Франком, та тугою за власними дітьми.

Літературний шлях єврейського героя у художніх творах Польщі починається практично лише в ХІХ столітті. До того часу в польській літературі не було створено жодного портрета послідовника юдаїзму, який би виступав у творі навіть не як головний герой, а хоча б як

другорядний або третього плану. Євреї були лише одним із компонентів опису міста чи села, вписаного в ландшафт завдяки виконанню професій, характерних для єврейської громади. Ось чому в писемності, навіть пізнішій, літературі дев'ятнадцятого століття, так багато євреїв-крамарів, рознощиків, купців, корчмарів і лихварів. Крім того, постать єврея слугувала «приводом для публіцистичних заяв» представників польської суспільно-політичної думки, особливо наприкінці XVIII ст.

Серед них, наприклад, Матеуш Бутримович, Гуго Коллонтай, Станіслав Сташиц та Юзеф Павліковський, які у своїх трактатах і статтях висловлювали позитивні чи негативні погляди на єврейські прохання. Питання правового становища євреїв у Польщі, обсягу їхніх громадянських свобод, місця та функції в суспільстві було помічене та публічно обговорене у другій половині XVIII ст., у зв'язку з появою тенденцій до змін у суспільному ладі. Виникненню єврейського питання також сприяла Гаскала (просвітницький рух) із Західної Європи, основним постулатом якої було звільнення євреїв. Питання про реформи, які мали б змінити на краще їхню ситуацію в Польщі, досить широко обговорювалося під час Чотирирічного сейму (1788–1792), але найповніше воно знайшло своє вираження лише в XIX столітті. Водночас участь євреїв у війні між Польщею та Росією 1792 року, у захисті Конституції 3 травня, у повстанні Костюшка, службі в легіонах Наполеона та війську Герцогства Варшавського, а також героїчна смерть Берека Йоселевича істотно сприяли зростанню зацікавлення їхнім становищем [11].

У літературних текстах пізнього Просвітництва поряд з анонімними й часто негативно або комічно поданими єврейськими персонажами все частіше з'являються творіння єврейських героїв, відомих на ім'я, а інколи й на прізвище, і – що характерно – викликають у читачів переважно симпатію. До цих героїв зазвичай належать єврейські патріоти, які з'являються, наприклад, у комедійних фарсах Людвіка Дмушевського «Окопи на Празі» (1807) та Алойзі Жолковського «Вречення до Литви» (1812), а також у повісті Юзефа Францішека Круліковського «Римляни з романом» (1830), яка є адаптацією новели Л. Борна «Роман», як а також освічених послідовників юдаїзму, які прагнули до асиміляції, тобто національно-культурної консолідації єврейського населення з польським, наприклад, у романі Юліана Урсіна Немцевича *Lejbe i Sióra, czyli listy dwa miłościchów* (Лейбе і Сіора, czyli listy dwa miłościchów, або листи двох закоханих). Завдання таких персонажів – зламати культурний стереотип єврея-корчмаря, єврея-торговця, єврея-лихваря, який експлуатує та обманює поляка. Хоча література польського пізнього Просвітництва відіграла свою роль у сприянні асиміляції, подібно до літератури романтизму, вона не створила жодної праці, яка б так широко розглядала єврейське питання, як «Меїр Езофович» Елізи Ожешкової або «Яктон» Марії Конопницької в епоху позитивізму [11].

Як стверджує Мечислав Інґлот у своїй чудовій книзі «Постать єврея в польській літературі 1822–1864», послідовник юдаїзму у творах романтиків був «зазвичай персонажем другого чи навіть третього сорту. Лише іноді вона виступала на перший план у менших творах, як правило, нижчого художнього рангу». Серед літературних діячів періоду романтизму більшість складали євреї, що жили в сільській місцевості. Показуючи соціально-економічні зміни в дворянських колах у своїх реалістичних творах, автори не могли обійти увагою єврейську громаду, яка часто була пов'язана з дворянством фінансовими домовленостями. Крім патріотично налаштованих євреїв, слід також виділити традиційних послідовників юдаїзму, прославлених у творах того періоду (М. Інґлот називає їх «старопольськими» євреями), як-от Янкеля Міцкевича в «Пані Тадеуші» або Авраама Ліського в «Нових спогадах колекціонера».

Характерним для польської поезії та драматургії того часу є те, що типові єврейські герої часто є персонажами, які називаються модернізованими версіями старозавітних персонажів. Постаті, включені письменниками в месіанську Голгофу польського народу. Читаючи особливо романтичні тексти, присвячені стражданню ізраїльської нації (наприклад, Антонія Горецького *Machabeusz*, 1838; Юліана Клочки *Izraelita na zwalskach Jerozolimy*, 1843; Яна

Захаріасевича Machabeusze, 1849), можна розшифрувати часто приховані згадки та аналогії до так само страждаючої польської нації. Іншою особливістю творів 1822–1864 років є введення постаті єврея-неофіта в літературний світ, хоча насправді лише спорадично показано його шлях (як, наприклад, у випадку титулованої Рахелі з роману Ігнація Головинського), що веде від юдаїзму до християнства. У класифікації єврейських героїв періоду романтизму не можна обійти увагою єврейського змовника, який прагне «захопити світ» [12].

До появи позитивізму письменники – за дуже небагатьма винятками – не заглиблювалися в релігійну та культурну самотність євреїв, майже завжди представляючи їх ізольовано від спільноти та сімейного життя. Навіть після 1864 року єврея часто представляли лише з точки зору участі в польському житті й оцінювали майже виключно з цієї точки зору – як людину, яка, наприклад, відіграє важливу роль у селі (корчмар, орендар, купець тощо), має комерційні та фінансові контакти з двором і бере участь у діяльності від імені польської національної справи.

Спроби широко дослідити та відкрити для польського читача єврейське середовище, його культуру та проблеми робили лише автори-позитивісти. Цей підвищений інтерес письменників був наслідком таких чинників: участь євреїв у патріотичних демонстраціях у Варшаві в 1861 і 1862 роках, їх участь у визвольному русі та запровадження реформ Олександра Велопольського в Царстві Польському, які скасували значну частину обмежень щодо євреїв у різних сферах економічного та соціального життя на початку 1860-х років [12].

Польські позитивісти виступали за польсько-єврейське братерство і, подібно до освічених представників єврейської громади, підтримували реалізацію соціальної програми асиміляції, не ставлячи вимоги щодо зміни релігії полонізованими євреями. Реалізація позитивістських ідей у контексті вирішення єврейського питання, окрім процесу асиміляції, мала забезпечити встановлення єдності та злагоди між поляками та єврейською спільнотою шляхом поглибленого вивчення і розуміння світу послідовників юдаїзму. Вважалося, що показ сцен із життя єврейської громади, її традицій, обрядів і культури змусить християн змінити своє сприйняття євреїв як групи, яка все ще була абсолютно чужою – хоча вони століттями жили на польських землях.

У свідомості більшості поляків євреї виступали переважно як «вбивці Христа», тобто винуватці зла, що існує у світі, а тому були небезпечними. Наприклад, поширеною була думка, що євреї вбивали християнських дітей, щоб отримати кров для маци, і що вони відповідальні за поширення чуми. І хоча їхніми послугами користувалися часто, середовище, з якого вони виходили, нікого не цікавило. Тут також слід додати, що самі євреї утворювали замкнуту касту, до якої вони не допускали гоїв (неєвреїв), побоюючись привнесення у свій світ елементів європейської культури та чужих звичаїв, які, як вони вважали, могли загрожувати їхнім традиціям (хоча ці традиції іноді важко сприймалися молодим поколінням). Іншою, хоча й не такою важливою, причиною соціальної самоізоляції євреїв міг бути страх бути осміяними та приниженими християнами за те, що приховувалося та відбувалося в єврейських домівках і синагогах. Ситуація поволі почала змінюватися на рубежі XIX століття, коли перші відгомони Гаскали – єврейського Просвітництва – дійшли до єврейських гетто. На польських землях – на відміну від Західної Європи – нові течії наштовхнулися на сильний спротив православних, які вважали прихильність до релігійних традицій запорукою збереження власної ідентичності [11]. Слід пам'ятати, що євреї понад десяток століть жили за межами своєї історичної країни (Палестини) і саме релігія та все, що з нею пов'язане, тобто свята, звичаї та культура, були для них своєрідною батьківщиною. В епоху позитивізму багато євреїв працювали над асиміляцією та покращенням умов життя єврейської громади в Польщі, зуміли звільнитися від жорстких вимог своєї касты та сприйняти певною мірою європейську культуру. Щоб викорінити фальшивий образ євреїв, який існував у свідомості поляків, письменники (також єврейського походження), користуючись панівною в літературі позитивістською реалістичною поетикою, відтворювали у своїх творах деякі сторони життя послідовників юдаїзму. Вони повідомили читачеві, що єврейські сім'ї також страждають від

бідності та злиднів і часто перебувають у дуже важких умовах. Вони постулювали запровадження загальної світської освіти серед євреїв, оскільки виключно релігійна освіта герметизувала їхню спільноту, відокремлювала їх від європейської культури та досягнень цивілізації.

Висновки та перспективи подальшого дослідження проблеми. Отже, проведене дослідження дозволяє констатувати, що етноніми «євреї», «жид» та «іудей» виконують у мовній свідомості української та польської спільнот багатовимірну функцію: вони не лише позначають належність до певної етнічної групи, а й репрезентують історичну пам'ять, культурні традиції та специфічну етноментальність. Аналіз походження цих етнонімів показав, що слова «євреї» та «іудей» мають давньоєврейське та релігійне походження, коренями сягають до терміну *הַיְבְרִי* («ібрім»), що відображає історичну ідентифікацію кочових племен із західносемітських територій, тоді як слово «жид» набуло історико-соціальної конотації у контексті міжетнічних взаємин на території Східної Європи.

Комплексний аналіз української та польської літературних традицій XIX–XX століть дозволив встановити, що художнє використання етнонімів варіювалося від негативних стереотипних образів євреїв (орендарі, лихварі, прислужники польської шляхти) до позитивних і співчутливих трактувань, відображаючи соціально-історичні та культурні зміни у ставленні до єврейської громади. Зокрема, у творах українських письменників, таких як Т. Шевченко та І. Франко, спостерігається баланс між стереотипними уявленнями та гуманістичним зображенням єврейського героя, що свідчить про прагнення автора до об'єктивного і співчутливого відтворення етнічної ідентичності. Польські літературні джерела, особливо в епоху позитивізму, демонструють тенденцію до подолання стереотипів і створення більш комплексного образу єврея, як носія культури, традицій і патріотичних прагнень.

Список використаних джерел та літератури

1. Брославська Л.Я., Шевченко І.С. Ідіостиль і концептуальна ідіосфера автора у художньому дискурсі. Вісник ХНУ. Дискурсологія: семантика і прагматика. № 1003. 2012. С. 22–27.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.): уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь. ВТФ «Перун». 2005. 1728 с.
3. Губа Л.В. Художній концепт як репрезентант поетичної мовної свідомості. Молодий вчений. Філологічні науки. 2018. № 3(55). С. 616–619.
4. Євген Гребінка «Чайковський». URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=746> (дата звернення: 08.09.2025).
5. Іван Франко «Слимак». URL: <https://osvita.ua/school/literature/f/76592/> (дата звернення: 08.09.2025).
6. Іван Франко «Сурка». URL: <https://www.ifranko.name/uk/Verses/ZVershynINyzyn/ZhydivskiMelodiji/Surka.html> (дата звернення: 08.09.2025).
7. Мініч Л. С. Концепти серце, мрія, сніг, жінка в поезії М. Вінграновського. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філологічна. 2012. Вип. 31. С. 83–85
8. Романчук Т. В. Вербалізація концепту єврейської ментальності в українській літературі кінця XX – початку XXI сторіччя. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна. 2019.
9. Тарас Шевченко «Гайдамаки». URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev117.htm> (дата звернення: 08.09.2025).
10. Шкандрій М. Євреї в українській літературі. Зображення та ідентичність. пер. з англ. Н. Комарової. Сер.: Бібліотека юдаїки. Київ: Дух і Літера, 2019. 352 с.
11. Hertz A. Żydzi w kulturze polskiej. Warszawa: Więź, 1988.
12. Panas W. Pismo i rana. Rzecz o problematyce żydowskiej w literaturze polskiej. Lublin: Więź, 1996. 112 s.

References (translated & transliterated)

1. Broslavska, L.Ia., Shevchenko, I.S. (2012). Idiostyl i kontseptualna idiosfera avtora u khudozhnomu dyskursi [The author's idiolect and conceptual idiosphere in artistic discourse]. Visnyk KhNU. Dyskursolohiia: semantyka i prahmatyka. № 1003. S. 22–27. [in Ukrainian].
2. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of modern Ukrainian language] (z dod. i dopov.) (2005): uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin. VTF «Perun». 1728 s. [in Ukrainian].

3. Huba, L.V. (2018). Khudozhnii kontsept yak reprezentant poetychnoi movnoi svidomosti [Artistic concept as a representative of poetic linguistic consciousness]. *Molodyi vchenyi. Filolohichni nauky*. № 3(55). S. 616–619. [in Ukrainian].
4. Ievhen Hrebinka «Chaikovskiy». URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=746> [in Ukrainian].
5. Ivan Franko «Slymak». URL: <https://osvita.ua/school/literature/f/76592/> [in Ukrainian].
6. Ivan Franko «Surka». URL: <https://www.ifranko.name/uk/Verses/ZVershynINyzyn/ZhydivskiMelodiji/Surka.html> [in Ukrainian].
7. Minich, L. S. (2012). Kontsepty sertse, mriia, snih, zhinka v poezii M. Vinhranovskoho [The concepts of heart, dream, snow, and woman in the poetry of M. Vinhranovsky]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii: Filolohichna. Vyp. 31. S. 83–85 [in Ukrainian].
8. Romanchuk, T. V. (2019). Verbalizatsiia kontseptu yevreiskoi mentalnosti v ukrainskii literaturi kintsia XX – pochatku XXI storichchia [Verbalization of the concept of Jewish mentality in Ukrainian literature of the late 20th – early 21st centuries]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii: Filolohichna. [in Ukrainian].
9. Taras Shevchenko «Haidamaky». URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev117.htm> [in Ukrainian].
10. Shkandrii, M. (2019). Yevrei v ukrainskii literaturi. Zobrazhennia ta identychnist [Jews in Ukrainian literature. Representation and identity]. per. z anhl. N. Komarovoi. Ser.: Biblioteka yudaiky. Kyiv: Dukh i Litera. 352 s. [in Ukrainian].
11. Hertz, A. (1988). Żydzi w kulturze polskiej. Warszawa: Więz. [in Polish].
12. Panas, W. (1996). Pismo i rana. Rzecz o problematyce żydowskiej w literaturze polskiej. Lublin: Więz. 112 s. [in Polish].

Статтю отримано 01.10.2025 року.

Прийнято до друку 06.11.2025 року.